

DE JODEN VAN FRIESLAND 1800-1940

Hoe kun je een lezing voor een club van genealogen beter aanvangen dan met een citaat uit een huwelijksakte uit 1838.

.....voor ons zijn gecompareerd:

Levy Menkes Levie Frank, oud een en vijftig jaren, Arbeider, geboren en wonende te Leeuwarden, meerderjarige Zoon van Menke Levy Frank, en van Hester Abrahams Frank, beide overleden, en Sophia Pinkes Italiener, oud vierentwintig jaren, zonder beroep, geboren te Emden, wonende te Leeuwarden, meerderjarige Dochter van Pinkes Samuel Italiener, Koopman, en Klaartje Davids Post, Echtlieden, Wonende te Emden, enz.

Bij het lezen, bekruipt je het gevoel dat er iets bijzonders aan de hand is. Een 24-jarig meisje, helemaal uit Emden, trouwt in den vreemde, een 51-jarige arbeider die haar vader had kunnen zijn.

Had Levy uit een vorig huwelijk nog opgroeiende kinderen die een moeder nodig hadden... waren er zakelijke belangen in het spel..... Het antwoord laat nog even op zich wachten.

Het is diezelfde nieuwsgierigheid die de drijfveer was tot het project dat ik hedenmiddag bij U mag introduceren: "*De Joden van Friesland 1800-1945*"

Bij U als genealoog gaat het primair om familieonderzoek en is de historie van ondergeschikt belang.

In dit project is het omgekeerd; genealogie staat in dienst van het historisch onderzoek.

Ik kan U verzekeren dat dit een opwindende dienstverlening kan zijn. Per slot van rekening zijn het de mensen die de geschiedenis maken. Een voorbeeld:

Deze slagersfamilie woonde al meer dan anderhalve eeuw in Friesland.

Pater familias; Gerson de Wilde met gezin.

Zelfverzekerd kijken ze ons aan. Dat de Leeuwarder belhamels de corpulente slager pesten met *Kiepejeutje – niet al te gaar*, dat zijn beide broers elk met een eigen slagerij op nog geen 100 meter afstand hem beconcurrerden, het schijnt Gerson niet te deren.

Een lichte zweem van melancholie valt niet te loochenen, maar ja, als je voor het eerst in je leven moet poseren!

En al gaat crisis in de dertiger jaren ook, zijn deur niet voorbij; vertrouwen op de Almachtige, kon Gerson niet worden ontzegd.

Dat Auschwitz en Sobibor een rigoureuze einde zouden maken aan 150 jaar Friese slagers-geslachten De Wilde, dat was toch niet te bevroeden.

De directe aanleiding tot dit monnikenwerk was de onthulling in 1995 van het oorlogsmonument: '*Wand met Joodse namen*'.

Het monument bestaat uit twee gedenkplaten: een roestende stalen plaat met daarvoor een glazen plaat waarop 616 namen van Joden die, gedeporteerd vanuit Friesland, de oorlog niet hebben overleefd.

Dat indrukwekkende monument triggerde mijn nieuwsgierigheid. Ik miste enkele namen.

Abraham Levisson, de opperrabbin die onnoemelijk veel voor zijn geloofsgenoten had gedaan, staat er niet op, omdat hij niet via Friesland, maar via Amsterdam is gedeporteerd.

Ida Felsenthal, een gevluchte Duitse Jodin die pas in dec. 1940 naar Leeuwarden kwam, staat er wel op, doch Cato Beerenborg die haar hele leven in Leeuwarden woonde maar in aug. 1939 in Amsterdam werk vond, ontbreekt.

Moet Ida er dan af en Cato erop, ... nee natuurlijk niet; maar hoe luidden die ontbrekende namen? En wat was er gebeurd met hun familieleden buiten Friesland?

Wat voor mensen waren dat die Friese Joden. Of waren het Joodse Friezen?

Duijfe Leefsma uit Gorredijk liet zich fier afbeelden in een Fries kostuum inclusief gouden oorijzers; zij was zeker niet de enige.

Bij de naam aanneming in 1811, kozen veel Joden opvallend vaak Friestalige achternamen zoals Leefsma, Feitsma, De Vries, Drielsma, Hoornstra, etc.

Over Hoornstra gesproken:

Op 7 november 1885 werd in Sneek geboren Salomon Hoornstra. Zijn vader, slager Eliazar, doet zelf aangifte van de geboorte. Maar het opvallendste is de latere toevoeging in de marge:

Bij beschikking der arrondissementsrechtbank te 's-Gravenhage van 23 november dezes jaars is toegestaan de voornaam van dit kind "Salomon" te veranderen in "Sjoerd"

De Joodse Salomon, werd na twee weken een Friese Sjoerd.

Joodse Friezen dus,zijn we geneigd te zeggen.

Waren ze als Friezen geaccepteerd? Ja, durf ik te zeggen. Ze werden zeker niet gediscrimineerd en er was begrip voor hun situatie: Zo las ik:

Het Lemster gemeentebestuur staat in 1861 toe dat de Joodse kinderen de lessen op de lagere school eerder mogen verlaten, opdat zij nog de Joodse school konden bezoeken.

De tijdspanne van mijn project: "De Joden van Friesland 1800-1945", is voor de Joodse emancipatie een enerverende periode geweest. De Joodse verlichting, de Haskala, heeft ook Friese Joden uit hun isolement getrokken en de Franse revolutie heeft ze gelijkberechtigd.

Joden hebben een transitie ondergaan waardoor velen zich minder als een volk, en meer als een etnische gemeenschap binnen andere volken zijn gaan zien. Deelname aan alle aspecten van het maatschappelijk leven kon nu toenemen.

De gruwelijke Oost-Europese pogroms hebben die emancipatiegedachte zwaar beschadigd. Het Zionisme werd geboren. Niets integratie: *Ayin l'tzion tzofiyah* kreeg niet toevallig een plaatsje in het volkslied.

Overigens moeten we daar niet te negatief over doen. Zionisme heeft geleid tot een heroriëntatie op hun Joodse waarden. In de 20ste eeuw heeft Friesland tweemaal een opperrabbijn gehad die de Mizrachie een warm hart toe droeg.

Maar ik dwaal af, het is tijd aan U voor te stellen het project.

De kern bestaat uit drie databases, gestoeld op verschillende computerprogramma's, maar onlosmakelijk met elkaar verbonden en samengevoegd het project: **de Joden van Friesland 1800-1945** vormend. De drie zijn:

- 1) De genealogische database **Aldfaer**
- 2) De database in Access: "*Joden van Friesland: 1800-1945*"
- 3) "*Friese Joden in de Tweede Wereldoorlog*", eveneens in **Access**.

Daarnaast zijn nog enkele ondersteunende hulp-databases over detailzaken zoals: Duitse vluchtelingen, deportaties, Joodse hulporganisaties en dergelijke, maar zij vallen buiten de lezing van vandaag.

Laten we het trio eens nader beschouwen.

- 1) Het genealogische databaseprogramma *Aldfaer*, maakt het mij mogelijk achtergronden en familiale banden te genereren om vanuit die genealogie bepaalde situaties te duiden; zoals het voorbeeld van Gerson de Wilde. Momenteel ben ik in voorbereiding op een lezing over opperrabbin Abraham Levisson en *Aldfaer* is daarbij van moeilijk te overschatten waarde.
Maar in een bijeenkomst van genealogen, behoeft *Aldfaer* geen verder betoog.
- 2) De Algemene Database, bestaande uit meer dan 11.000 kaarten, bevat allerlei gegevens over Joden, die in de periode 1800-1945 op één of andere wijze, gedurende korte of langere tijd in Friesland zijn ingeschreven; hetzij geboren, geïmmigreerd, gevangen, ondergedoken, dienstbode, soldaat of hoe dan ook.
Het zijn er zoveel, omdat het in de Joodse samenleving, meer dan bij niet-Joden, de gewoonte was dat zonen vakkennis opdeden bij andere familieleden in den lande; dochters als dienstbode voorbereid werden voor het huwelijk en ouders op hun oude dag noodgedwongen bij de kinderen introkken, omdat er geen sociaal vangnet was.

Deze bijzonder uitgebreide gegevensbank, is het hart van mijn project. Er is bewust gekozen voor **Access** omwille van haar eigenschappen.

De eigenschap "**formulier**" b.v. geeft de mogelijkheid gegevens op een overzichtelijke manier in te kloppen, te organiseren en te presenteren.

Omdat archiefonderzoek online toegankelijker wordt, publicaties en moderne media nieuwe waardevolle informatie bevatten, wordt het formulier steeds geüpdatet. U maakt kennis met inmiddels de vijfde versie.

Laten we eens kijken wat er zoals te zien is. Uit praktische overwegingen is de informatie geclusterd in een aantal modules. Hier zijn de belangrijkste.

De module **Hoofdpersoon** bevat o.a.; officiële naam – indien mogelijk zoals geschreven in de geboorteakte - laatst bekende adres en woonplaats, beroep, ouders etc. De witte infoblokjes boven zijn nodig voor de onderzoeksvragen.

De tweede module toont **Geboorte en Overlijden**.

Er is plaats voor zowel de Gregoriaanse als de Joodse kalender.

Aan de geboortekant is ruimte voor de besnijdenis; aan de overlijdenskant voor data over de begraafplaats.

In de infoblokjes kan ik aanvullende gegevens kwijt. Dat kan zijn: erkenning tijdens het huwelijk van de ouders, of afwijkingen tussen Joodse bronnen en bevolkingsregister.

Vooraf tot 1850 is dat veelvoorkomend.

Zo zie je bij mannen soms wel vier verschillende geboortedata in:

- de akte van bekendheid,
- het militaire register
- in de trouwakte
- op de grafsteen

Voorrang heeft bij mij de datum op de geboorteakte in het bevolkingsregister.

Dit is de module **Huwelijk**.

De bekende informatie: plaats, datum, akte, belangrijkste gegevens van de partner, datum kerkelijk huwelijk (groene vakjes), eventuele scheiding, hertrouwd etc.

Tevens kan worden aangevinkt: gemengd gehuwd of ongehuwd.

Bij de ouders (groene balk) en de partner (gele balk) plaats ik altijd de **voornaam** van de vader. Levissons vrouw heet dus Adèle **Leonard** de Beer. Hetzelfde systeem pas ik toe bij Aldfaer. Bij veelvoorkomende achternamen voorkomt dat persoonsverwisselingen.

Mocht er geen vader bekend zijn, dan gebruik ik de letters N.N.

De gele blokjes bovenaan, geven de leeftijd van overlijden en huwelijk aan.

De rechter module bovenaan, is bestemd voor **Afbeeldingen**, zoals foto of grafsteen.

In de linker module **Gezin** is plaats voor 14 kinderen en andere inwoners zoals familieleden, dienstbodes en pleegkinderen.

U ziet in dit voorbeeld dat Levisson drie kinderen had, een levenloos geboren zoontje en twee pleegkinderen: Mignon Violetta Fischel en Joseph Gradenwitz; Duitse vluchtelingen.

In de twee zwart omrande vlakken, mijn **Bureaublad**, kan ik allerlei relevante informatie over de hoofdpersoon kwijt, variërend van links naar een website, politierapporten, vermelding in kranten, boeken, gebeurtenissen, opmerkingen zoals nog nader te onderzoeken, e.d.

De andere modules laat ik buiten beschouwing, ze vormen de basis van een onderzoek dat nog in ontwikkeling is.

Ik wil U nog even wijzen op de blauwe genummerde vakjes. Elke individu krijgt een eigen uniek, door de computer aangemaakt, nummer. Dat nummer is in alle databases hetzelfde, dus ook in Aldfaer.

Wil ik van deze persoonskaart naar b.v. de kaart van de ouders, de partner of de kinderen, dan kan dat heel gemakkelijk met een zoekopdracht, b.v. hier 1535, de kaart van de echtgenote Adèle de Beer. U ziet de vadersnaam Leonard komt weer tevoorschijn.

Zoeken kan ook op geboortedatum, maar de nummering heeft het voordeel dat er maar één van is, en geboortedata - ik sprak er zonet al over – kunnen verschillend zijn.

U ziet achter de naam van Adèles ouders geen nummer in de bijbehorende blauwe vakjes. Dat betekent dat ze **niet** in Access voorkomen omdat ze nooit in Friesland hebben gewoond, maar wel in de Aldfaer-database.

Via het nummer van Adèle kom ik nu heel gemakkelijk bij de geschiedenis van haar familie in Aldfaer.

Het **Knoppenblok** rechtsonder maakt verbinding met het internet zoals: *Alle Friezen, kranten, Akevoth, Aldfaer, Amsterdam, HCL-beeldbank* enz. Met deze **links** is het makkelijk switchen naar het internet.

Bovendien kan ik meerdere access-programma's naast of onder elkaar samen in één beeld plaatsen en zo gemakkelijk switchen.

Over **Beeldbank** gesproken; achter de database bevinden zich twee vrij omvangrijke beeldbanken. Met een klik op de eerste letter van de achternaam - hier de L van Levisson - en het unieke identificatienummer – hier 273 - is die verbinding zo gemaakt.

Documenten met diverse extensies en afbeeldingen b.v. de Amsterdamse Veerkade kunnen nu worden geraadpleegd.

- 3) De derde Database is gewijd aan de tweede wereldoorlog, waarin allerlei archiefmateriaal en publicaties betreffende de oorlog, variërend van registratie, isolatie en deportatie, aan joodse inwoners kan worden gekoppeld.

De database over de tweede wereldoorlog was nodig toen er steeds meer specifieke informatie niet meer in de algemene database kon worden geplaatst. Ook hier weer de links om te switchen, en dezelfde unieke identificatienummers.

Eigenlijk is die Tweede Wereldoorlog mijn core business, waarover ik de lezingen geef, maar het valt buiten het bestek van deze lezing.

Wat kun je nu met dit project.

Zoals ik in de inleiding zei: Historie op één, genealogie op twee.

Het computerprogramma Access geeft ongekende mogelijkheden, maar voor historisch onderzoek is de **query** door mij de meest gebruikte feature.

Met de query stel ik filters in. De filters sorteren en presenteren mij het antwoord op de gestelde onderzoeksvragen.

Laat ik zo'n query voor U maken.

Komende herfst is het 100 jaar geleden dat de wereld werd getroffen door de Spaanse Griep. In Friesland viel het relatief gezien nog mee, maar in de Drentse veenkoloniën was sprake van een waar pandemonium.

Laten we eens kijken of de database iets over die Spaanse Griep kan genereren.

Dit is de query: We willen dat het programma de 11.000 kaarten gaat filteren op:

- het blauwe unieke nummer,
- achternaam,
- tussenvoegsel,
- voornamen,
- plaats van overlijden,
- datum van overlijden
- provincie van overlijden
- en leeftijd.

Vervolgens ga ik de periode van overlijden preciseren; het moet zijn: overleden **na** 1 aug. 1918 en **voor** 31 dec. 1918; de periode van de Spaanse Griep.

Verder wil ik alleen Joden hebben die in de provincie Friesland zijn overleden dus stel ik *Friesland* als extra filter in.

Na het commando: zoeken, is dit is het resultaat; altijd in een tabel:

Twaalf sterfgevallen, de overgrote meerderheid in december, en het merendeel in Leeuwarden.

Opvallend is dat kinderen beneden de 18 jaar werden gespaard. Het kan een vingerwijzing zijn naar een van de opvallende kenmerken van de Spaanse Griep.

Toch is dit op zich nog geen aanwijzing voor die ziekte.

Dus neem ik een controlegroep: gestorven tussen 1 aug. 1915 en 31 dec. 1915; wederom alleen Friesland.

Het antwoord vier is evenwichtig verdeeld over de gehele periode.

Als ik het filter Friesland weghaal, zien we met de verhouding 26 in 1918 en 9 in 1915, nog steeds de Spaanse Griep weerspiegeld.

Zo kun je 't project talloze vragen stellen; variërend van enkelvoudige, tot hele complexe.

- Is er een verschil tussen Leeuwarden en Sneek in het percentage omgekomen Joden in de Shoah?
- Wordt de verminderde kindersterfte door de grote vlucht in de medische wetenschap weerspiegeld in het project?
- Wat is de huwbare leeftijd of de gezinsgrootte in een bepaalde periode of periodes?

Voor deze lezing heb ik een viertal vragen aan de database gesteld en de antwoorden wilde ik hier presenteren en becommentariëren.

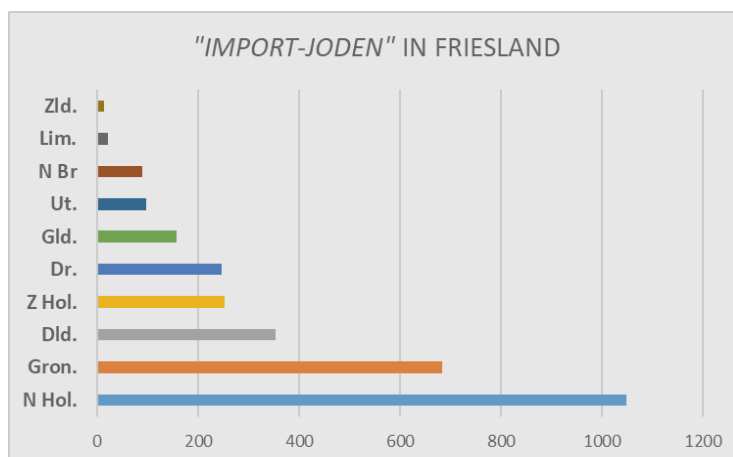
De conclusies zijn gebaseerd op meer dan 11.000 Joden; me dunkt een substantieel aantal voor een gefundeerd antwoord en betrouwbaarder dan een steekproef.

Er zullen veel cijfers de revue passeren.... Vergeet ze.... Ze zijn alleen van belang om een bepaalde trend of conclusie vast te stellen.

1) Een oud Joods spreekwoord luidt: *"Wie zijn plaats verandert, verandert zijn gelukskansen"*
Van Joden wordt gezegd, dat zij minder honkvast zijn. Is dat aantoonbaar?

Dit zegt de database: Van alle 11.000 Joden, het zal ons niet verbazen, is 69% geboren in Friesland. Dat percentage was in de eerste helft van de 19de eeuw bijna 80%.

Van die 69% in Friesland geboren Joden, overlijdt slechts 37% daadwerkelijk in Friesland. Over mobiliteit gesproken;..... Twee-derde deel is dus aantoonbaar vertrokken.

De logische vervolgvraag is dan:
Waar kwamen die 31% import Joden vandaan?

Met stip, bovenaan, Noord-Holland, maar we zouden beter kunnen zeggen Amsterdam. Ik roep in herinnering de geografische situatie. Er is nog geen Afsluitdijk of spoorverbinding. Alles gaat via de Zuiderzee-

havens Harlingen, Stavoren, Workum en Lemmer.

Een leuke anekdote daarover:

Mozes van der Linde was slager in Bolsward en had zijn bijnaam: "Mouke Piemel" te danken aan die zeeverbinding met Amsterdam. Toen hij op weg was naar de boot moest hij plotseling plassen. Schijnbaar ging dat wat moeilijk, want hij miste de afvaart. Het aangeschafte kaartje van twee kwartjes was waardeloos, waarop Mozes verzuchtte: "Och man, ik kan de hele dag niet meer weg en ik heb 50 cent verpiemeld".

Nummer twee op de lijst; Groningen, heeft reeds vanaf de 16de eeuw vanuit Oost-Friesland een grote instroom van Joden gehad.

Een deel daarvan trok door naar Friesland. Het provinciaal bestuur maakt zich zorgen over de aantallen en in 1645 werd bevolen:

'dat nopens de Joden binnen den landschappe van Frieslandt narigten (informatie) omtrent hunne komst, hun aantal en hunne namen moet worden ingewonnen, waartoe lijsten moesten worden opgemaect'

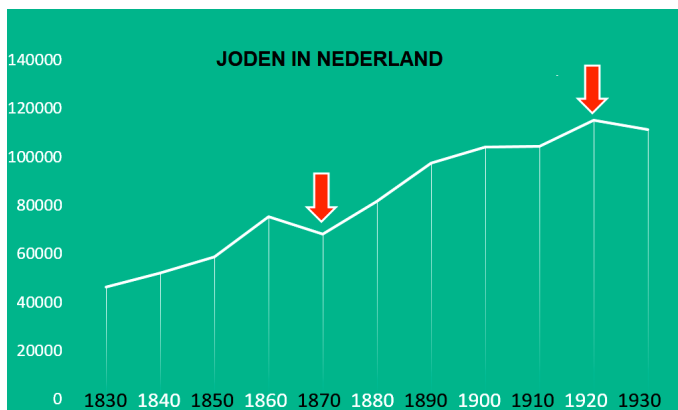
De meesten bleken afkomstig uit Emden.

Een nadere analyse van de andere Duitse Joden wijst op de herkomst Westfalen. Via de toegangspoort Overijssel, bereikte men de Friese wouden. Clusters van deze Joden vonden we in Gorredijk, Heerenveen, Drachten en Noordwolde.

Derde onderzoeksvraag: **Die Joodse Friezen, zoals ik ze noemde, over hoeveel zielen hebben we het dan en is er sprake van een zekere constante?**

De meest betrouwbare cijfers vinden we in de tienjaarlijkse volkstellingen.

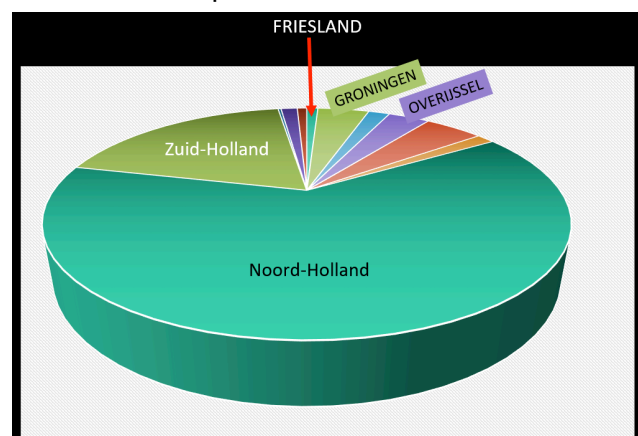
De onderste blauwe rij, het RIJK, zegt dat het tal Joden in Nederland elke tien jaar toeneemt.

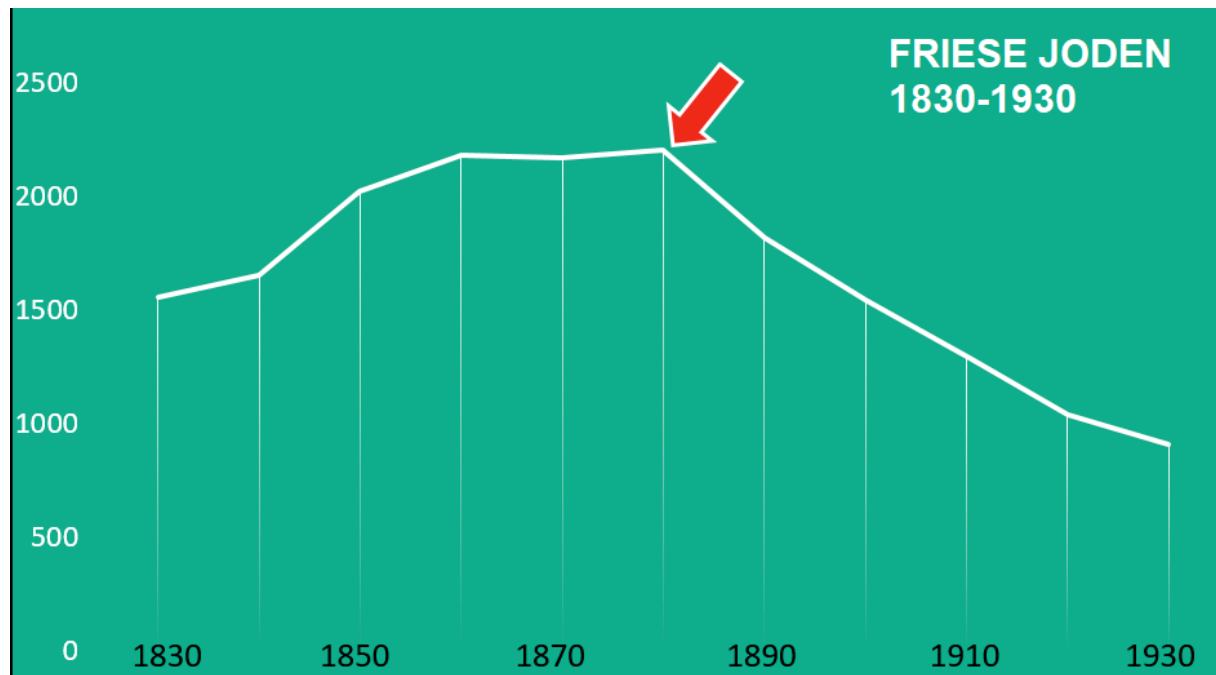
Weergegeven in een grafiek zien we een gestage groei met een dip rond 1870 gevolgd door een periode sterke groei en een lichte daling na 1920.

De taartgrafiek (rechtsonder) toont dat in Noord en Zuid-Holland verreweg de meeste Joodse inwoners hebben. Merk op dat Groningen en Overijssel ook behoorlijk veel Joden binnen hun landspalen hadden.

Friesland en Zeeland zijn echt de rode lantaarndrager.

Maar met die Friese ontwikkeling is iets vreselijks mis. Kijk maar eens naar de volgende grafiek. Na 1880 blijft het aantal Joden in Friesland zeer scherp en continue dalen.

Dat steeds meer uit de pas lopen met de ontwikkelingen in Nederland wordt nog zichtbaarder als we het percentueel aandeel van Friesland t.o.v. Nederland in kaart brengen: Na 1920 woont nog geen 1% van alle Nederlandse Joden in Friesland. Hun aandeel is sinds 1830 (3,5%) geslonken met een factor 3,5.

Die significantie teruggang voor een betrekkelijk kleine bevolkingsgroep leidt naast grote economische problemen tot een verwoestende invloed op het sociaal-culturele en vooral religieuze leven van de Joodse gemeenschap.

Illustratief is dit citaat uit de *Leeuwarder Courant* van 25 november 1935:

De ressorten Friesland en Drente hebben gisteren gezamenlijk met algemeene stemmen een opperrabbijn aangesteld, nu dit door een herindeeling der ressorten mogelijk is geworden.

Diens voorganger Simon Dasberg was al drie jaar eerder naar Groningen vertrokken, omdat... inderdaad omdat het zielental van Friesland vele malen ontoereikend was om een opperrabbijn te betalen. Pas na een herindeling der resorten, waarbij Drente en Friesland werden samengevoegd, kon de nieuwe opperrabbijn, Levisson worden aangesteld.

Graag kijk ik met U nog even naar de verhouding tussen Leeuwarden - waar van ouds de meeste Friese Joden woonden - en het platteland, waarbij U moet bedenken dat het begrip platteland betrekkelijk is. De meeste Joden op het platteland waren geconcentreerd in kleine provinciesteden zoals: Bolsward, Lemmer, Sneek en Harlingen.

Deze grafiekstaven vertonen een heel opvallend beeld. Aanvankelijk wordt het plattelands aandeel (de blauwe staven) groter; benadert rond 1880 zelfs de stad Leeuwarden, maar na 1900 mag je spreken van een ware leegloop op het platteland.

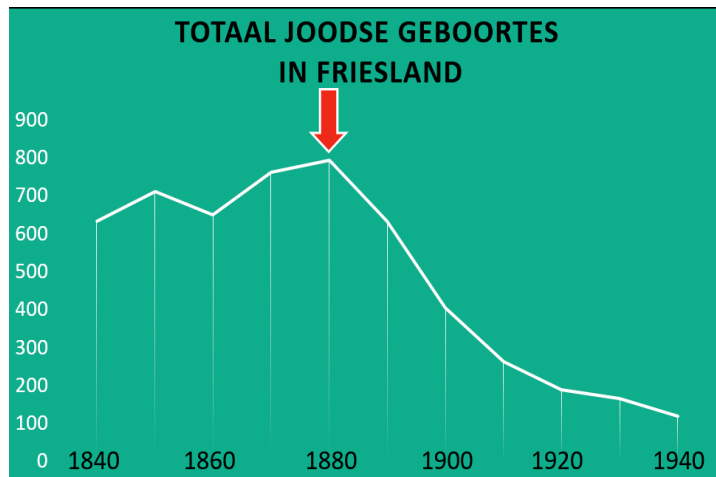
Die leegloop zal zich onherroepelijk weerspiegelen in de GEBOORTES.

Als ik het programma opdracht geef het aantal Joodse baby's per 10 jaar te tonen en die getallen uit te splitsen in stad en platteland, dan ontvouwt zich de volgende tabel:

In blauw de decennia, in de linker kolom het aantal geboortes in Leeuwarden, vervolgens die op het platteland en afsluitend het totaal in Friesland.

Ja het staat er echt, tussen 1930 en 1940, zijn er in **10** jaar tijds, 25 joodse kinderen op het gehele Friese platteland geboren; een daling ten opzichte van een eeuw geleden met meer dan 90%.

	Lwd.	Plat.	Frl.
1830 t/m 1839	373	259	632
1840 t/m 1849	426	285	711
1850 t/m 1859	353	295	648
1860 t/m 1869	360	402	762
1870 t/m 1879	371	421	792
1880 t/m 1889	322	311	633
1890 t/m 1899	200	204	404
1900 t/m 1909	140	121	261
1910 t/m 1919	119	69	188
1920 t/m 1929	124	41	165
1930 t/m 1939	93	25	118

Met een lijngrafiek erbij, is het echt schrikken; na 1880, zien we een regelrechte vrije val in de Joodse geboortes.

Nog een bewijs van deze Joodse demografische ramp: het HUWELIJK!

In de periode 1830 – 1840 tel ik 229 huwelijken en voor het decennium 1930-1940: 176. Ze waren als volgt verdeeld:

1830 – 1840	huwelijken	1930-1940
25	<i>Amsterdam</i>	62
110	<i>Friesland</i>	37
94	<i>elders Ned.</i>	77
229	<i>totaal</i>	176

De conclusie moge duidelijk zijn: in de crisisjaren 1930-1940 neemt niet alleen het aantal huwelijken af, maar ook is duidelijk dat slechts één op de vijf van die weinige huwelijken, in Friesland werd voltrokken!

Ergo, jonge mensen trekken weg uit de provincie, nog voor ze trouwen.

En hoe waren de huwelijken in Friesland verdeeld over platteland en stad?

Ja, het staat er echt, in de periode 1930-1940, zijn er in 10 jaar tijds op het Friese platteland slechts zes huwelijken voltrokken!

1830 - 1840		1930 - 1940	
57 %	110	FRIESLAND	37 84 %
43 %	63	LEEUWARDEN	31 16 %

Hoe duidelijk wil je het verdwijnen van het Joodse volksdeel in beeld hebben gebracht.

Even genoeg van die cijfertjes. Samenvattend contateert de database:

- Het aantal Joden in Friesland was al marginaal t.o.v. Nederland
- Het percentage Friese Joden daalt na 1880 van 3,5 tot minder dan 1 % en is hooguit een voetnoot in de marge van het Nederlandse Jodendom.
- In de provincie zelf is die achteruitgang zeer onevenwichtig. Op het platteland resteren hier en daar nog een plukje Joden.

GEVOLGEN

Problemen in het religieus leven, zullen zich op het platteland het eerst laten voelen.

Citaat uit het *Centraalblad voor Israëlieten in Nederland* van 2 februari 1923:

Wegens vermindering van het zielental zijn de synagogediensten bij de Israëlitische gemeente in De Lemmer gestaakt en zal men voor de andere godsdienstige belangen een aansluiting zoeken bij de Israëlitische gemeente in Leeuwarden.

Lemmer was geen uitzondering.

Aanvankelijk kon je een synagoge bezoeken in: Leeuwarden, Sneek, Harlingen, Gorredijk, Hindeloopen, Noordwolde, Lemmer, Heerenveen en Bolsward.

Bij het uitbreken van de oorlog zijn in Friesland nog **vier** van de 9 synagogen in gebruik.

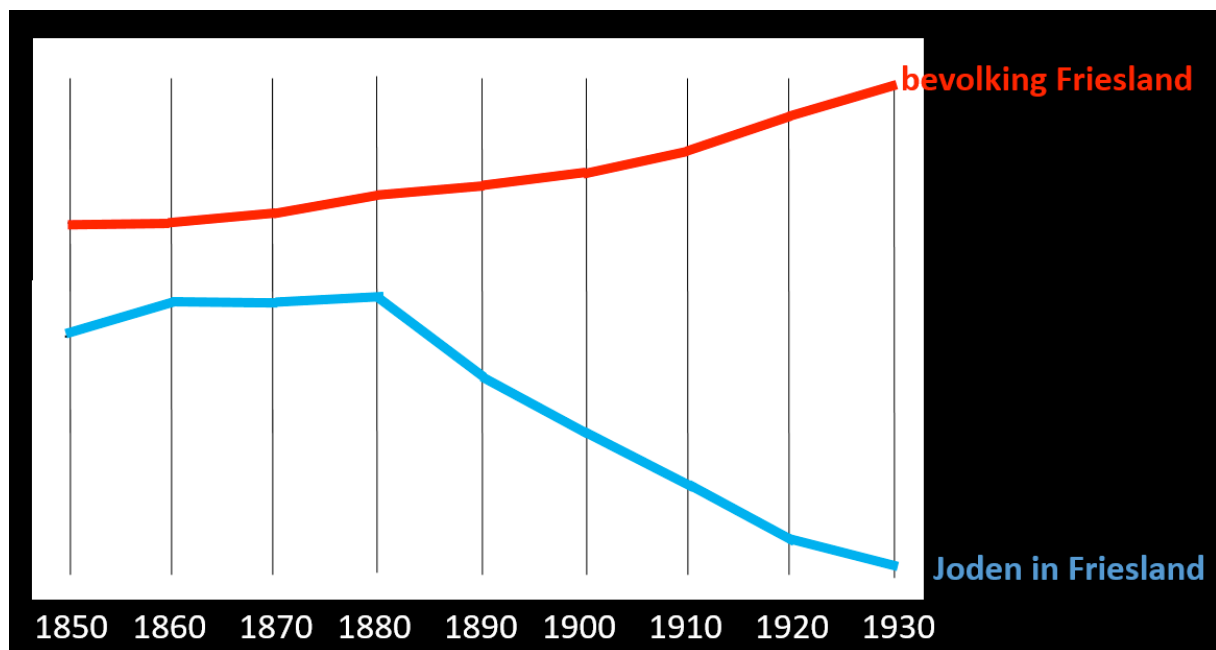
Tijdens de Ressorale vergadering van 6 januari 1929 over de inauguratie van de nieuwe opperrabbijn Simon Dasberg

..... deelde de afgevaardigde van Sneek mee, dat men in Sneek het bezoek van de nieuwe opperrabbijn liever niet op Sabbat wilde hebben, omdat het nauwelijks mogelijk was het vereiste minjan bijeen te brengen.

Ik merk op dat Sneek de op twee na grootste gemeente van Friesland was!

Sneek brengt ons tot de laatste onderzoeksvraag: **Wat veroorzaakte deze anomalie?**

Treft die terugloop alleen de Joodse gemeenschap, of daalt het inwonertal in de provincie Friesland structureel.

Deze grafiek is gegenereerd uit mijn project en de volkstellingen.

Zie het enorme verschil in ontwikkelingslijnen tussen niet-Joden en Joden. Zonder overdrijving mag men stellen: alleen de Joodse gemeenschap wordt keihard getroffen.

Waarom juist Joden? Hun situatie was relatief gunstig.

Nederland kende geen pogroms, Joden werden – een lichte zweem van anti-semitisme daargelaten - voor de wet of in de praktijk niet systematisch achtergesteld, kortom geen excessieve situaties.

En in de eerste helft van de 19de eeuw gaat het Jodendom in Friesland mee in de vaart der volkeren. Sterker nog, groeide het aantal Joden harder dan dat van niet-Joden. Maar rond 1880 is er iets gebeurd, wat vooral Joden trof.

Voor de beantwoording vraag ik mijn project: maak een inventarisatie van Joodse beroepen. Ruim 80% is handelaar/koopman. Slagers en bakkers zijn over vertegenwoordigd. Dat is zo in het begin van de 19de eeuw en dat blijft zo tot 1940.

Naast enkele welgestelden, bestond het Jodendom uit kleine luiden die een karig bestaan hadden als slagers, en straathandelaren, maar vooral door als een marskramer (letterlijk) de boer op te gaan. In een boek over de Wildemarkt in Gaasterland lezen we:

“De Joden van Sneek reden op hondekarren heel vroeg in de morgenstond. Ook gingen ze wel te voet het hele eind, bepakt en bezakt, de gongelstök in de hand”

Voor een goed verstaander, dat is ruim 4 uur stevig doorstappen voor een paar dubbeltjes. Met of zonder gongelstök.

Illustratief moge deze Bergumer geboorteakte van 6 februari 1826 zijn, waarin Levi van Raalte zijn zevende kind aangeeft:

Levi van Raalte, koopman, woonachtig te Leeuwarden, met negotie op reis zijnde, met zijn vrouw gelogeerd te Bergum..... enz. enz.

Onze Gerson de Wilde was slager, beide zonen Barend en Jacob werden slager.

Gersons vader Barend was slager, evenals al zijn vijf zonen.

Gersons opa Mozes had zich als slager in Sneek gevestigd en zijn vijf zonen ... U raadt het al,..... allen slager. Die familie De Wilde is zeker geen uitzondering.

Maar deze economische bestaansmedaille heeft ook zijn keerzijde:

Een traditionele statische maatschappij zoals die 19de eeuw zich aanvankelijk manifesteerde, biedt zekerheid en kwaliteit, ook al blijven de sociaal zwakkeren constant verwickeld in de strijd om het bestaansminimum.

Invoering van de gelijkstelling in 1795 leidt wel tot politieke en culturele, maar NIET tot economische integratie. Joden houden vast aan hun traditionele handel al remt dat de kans te stijgen op de sociaal-economische ladder.

Maar de tweede helft van de 19de eeuw blijkt dat die eenzijdige beroepsstructuur bij een veranderende conjunctuur uiterst kwetsbaar is?

Deze twee foto's - geschoten rond 1885 in Amerika - weerspiegelen één van de voornaamste oorzaken voor de Joodse leegloop.

In het midden van de 19de eeuw, komt de mechanisatie in de Amerikaanse en Canadese landbouw tot volle ontplooiing. Praries worden omgetoverd in grote arealen graanvelden.

Dit leidt tot een scherpe daling van de grondstoffenprijzen. De Europese landbouw kan daar niet tegenop en het leidt in de periode 1878-1895 tot een desastreuze landbouwcrisis.

De Friese economie is extra kwetsbaar want ze drijft volledig op de akkerbouw en veeteelt. Boeren komen in financiële problemen en zijn gedwongen tot een grondige reorganisatie van hun bedrijf.

Hoe doen ze dat

- Afstoten van arbeidskrachten en invoeren van machines
- Stichten van coöperaties voor in- en verkoop van zaden, machines, kunstmest
- Boter en kaasproductie gaat binnen één generatie van de boerderij naar de zuivelcoöperatie

Maar wat heeft dat met Joden te maken hoor ik U denken; Joden waren geen boeren of boerenarbeiders... Moment nog even geduld. Ik had nog een foto.

Dit is de SS *Elderlie*, een hybride schip dat de transitie van zeilvaart naar stoom heeft gemaakt. In 1884 werd het omgebouwd tot een koelschip dat enorme hoeveelheden diepgevroren vlees voor spotprijzen op de Europese markt kon dumpen. Nu komen we al wat dichterbij onze Joden. Was het tweede beroep geen slager en veehandelaar?

Maar de situatie is complexer dan alleen de landbouwcrisis. Juist in die tweede helft van de 19de eeuw wordt het platteland ontsloten door het verharderen van wegen en de aanleg van spoor- en tramwegen. Veerponten en trekschuit verdwijnen, bruggen komen.

De rol van Joodse handelaar als intermediair tussen bevolking in deze voorheen geïsoleerde agrarische samenleving; verdwijnt zeer korte tijd.

De door de mechanisatie bereikte hogere productie, kon door de ontsluiting van het platteland gemakkelijker worden verhandeld.

Arbeiders werden ontslagen bij de boer, hadden minder te besteden en zijn in grote getale naar Amerika en Canada geëmigreerd. Weer een deuk in de Joodse cliëntèle.

Juist door die grotere mobiliteit konden burgers rechtstreeks bij de producent, de coöperatie of de winkel kopen, waar ze van een groter, maar vooral goedkoper aanbod konden profiteren.

En die Joden met hun gedevalueerd beroep, en niet toegerust tot economische integratie, kregen enorme klappen.

OPLOSSINGEN

Iemand die de bakens wel wist te verzetten was de Bolswarder slager Salomon van der Linde. Vroeger kocht hij vette lammeren bij de boer. Citaat uit een kroniek:

“Na bezichtiging der lammeren dronk hij bij ons koffie en thee en werd er over de prijs onderhandeld. De gekochte lammeren werden naar Harlingen vervoerd en daar geslacht voor de export naar Engeland”.

Getroffen door de tijdsgeest, moest Salomon de bakens van zijn lucratieve handel verzetten. In 1897 vertrok hij naar Amsterdam. In plaats van de boeren, bezocht hij allerlei veemarkten. Schaalvergroting en mobiliteit waren de sleutel voor zijn problemen.

Kent U nog deze dia, de zonen van Mozes Jacob Wilde? Ik vermeldde dat alle vijf zonen slager werden maar zei er niet bij dat Benjamin, Joseph en Gerson ongehuwd bleven. Het was een noodmaatregel om toch een economisch bestaan uit één bedrijf te genereren.

Barend, die wel getrouwd was, had een zoon Hessel, die de slagerij in de Breedstraat in Leeuwarden na zijn dood overnam. In 1932 wenst hij zijn cliëntèle nog een gelukkig nieuwjaar, maar het jaar daarop dwingt de crisis hem de zaak te sluiten en zich te verhuren als slager in.... Amsterdam.

Langzamerhand ontvouwt zich een onomkeerbaar proces van toenemend kapitalisme op het platteland.

Henri Parfumeur en zijn vrouw Henriëtte de Wolff hadden een manufacturenzaak in Sneek aan de Wijde Burgstraat. Op de bovenverdieping was het atelier waar maatkleding werd gemaakt.

Toen Vroom en Dreesmann pal tegenover zijn winkel een vestiging opende, ging het mis. Daar kon Parfumeur nooit tegenop. In 1910 vertrok hij naar Den Haag. In de residentie gingen de zaken voortvarend en werden er vier manufacturenzaken opgebouwd.

Henriëtte Parfumeur-de Wolff kocht haar gehele leven nooit iets bij V&D. maar bleef geaboneerd op het Sneker Nieuwsblad.

Koopman Izak Polak werd gezegend met 14 kinderen, waaronder 9 jongens. Kalman was de elfde in rij en dus weinig kans de zaak van vader over te nemen. Maar wacht, in Amsterdam ontwikkelde zich een bloeiende diamantindustrie en betaalde men er een goed loon. Kalmon werd een succesvolle diamantslijper. Acht broers en zussen vonden in het Amsterdamse een baan.

Die Gorredijkster Duifje Leefsma, in haar Friese klederdracht, is overleden op 6 november 1919 in ...juist, in Amsterdam.

Behalve economische problemen heeft de teloorgang ook sociaal-culturele en religieuze consequenties. Juist die combinatie maakte het tot het vechten tegen de bierkaai.

Mijn project wijst uit dat in de periode 1920-1940, 87 % van de Friese Joden een NIET-Friese Jodin huwden.

Maar wat wil je, bij zo'n leegloop is het, zeker op het platteland, bijna onmogelijkheid een Joodse partner te vinden.

Meer dan 10% huwde in die periode een niet-Joodse partner. En ja - ook in Joodse kringen – nam de secularisatie toe, maar de crisis zal er zeker toe hebben bijgedragen.

Huwlijken werden uitgesteld, getuige Abraham en Johanna, die hun huwelijk wel heel erg lang uitstelden. Het bleef bij *“liefde in de portieken”*.

Vrouwen die nog werk hadden, riskeerden bij een huwelijk ontslag. In de crisisjaren is het hebben van werk een belangrijke factor om aan de bedeling te ontsnappen.

Voor Joden in dat decenium is de huwbare leeftijd gestegen tot 30 jaar, aldus mijn project.

Ik weet, het is te kort om de bocht om de demografische ramp voor Joden in Friesland alleen te wijten aan de landbouwcrisis. Zoals gezegd, het traditionele beroep ging ten gronde en Joden waren door hun instelling onvoldoende toegerust om gebruik te maken van een goede vakopleiding.

Sam de Wolff had een vader die financieel in staat was zijn zoon naar het gymnasium te sturen, maar voor zijn succesvolle loopbaan als gekend econoom moest hij in Amsterdam zijn.

Joden op het Friese platteland resten twee keuzes:

Aanpassen of weggaan. En vooral dat laatste hebben ze in grote getale gedaan. Het brengt bij mij in herinnering de woorden van de bekende Joodse historicus Simon Schama, die in een prachtige Venetiaanse synagoge verzuchtte:

“Onder druk keerden Joden, zoals altijd, terug naar de kern van hun religie. Ze volgden de geboden van de mitswa, zongen hun liederen, lazen hun boeken en bouwden hun synagoge. Voor Joden was het geen verplichting om zulke schitterende synagogen te bouwen, want op een dag moet je je koffers pakken en wegwezen.

Maar kom, laat ik niet eindigen in mineur. Wie in het Friese land zijn ogen goed de kost geeft, kan nog best een indruk krijgen van wat een rijk Joods leven mijn provincie heeft gegeven.

En wie voor zijn genealogisch onderzoek hier terecht komt, doet er goed aan deze boeiende, soms bloedende Joodse periode niet enkel te beperken tot genealogische data.

Daarvoor is hun geschiedenis te belangrijk en doe je de personen zeker te kort.

Hoe luidde dat oude Joodse gezegde ook al weer: *“Ieder mens is een instrument en zijn leven is een melodie”*

En zeg nu zelf, wat is nu een instrument, zonder melodie!

O Ja, ik ben U nog een antwoord schuldig: Die 51 jarige Levy Menkes die op z'n oude dag nog een 24-jarige Duitse dienstmaagd huwde. De geopperde mogelijkheden waren niet de aanleiding. Sophia, wier naam wijsheid betekent, had wijzer moeten zijn; de dienstmaagd had haar maagdelijkheid verloren. We hebben te maken met een gedwongen huwelijk.

Dank U voor uw aandacht

H. Hageman